

GÖKTÜRK BOYLARININ OYNADIĞI TARİHİ ROLLER HAKKINDA

TAŞAĞIL, Ahmet
TÜRKİYE/TURÇIA

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök-Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök-Türk Devleti'nin dayandığı boy sisteminin iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök-Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök-Türk Devleti'nin 744'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

Gök-Türk Devleti'ni kuran kabilenin adı A-shih-na (Türkçe okunuşu Aşına) idi¹. Devlet bağımsızlığını kazanıp kurulduktan sonra 941 yılında tarih sahnesinden silinene kadar bu kabileden çıkan beyler tarafından yönetilmiştir². Bu arada ünlü vezir Tonyukuk'un da mensubu olduğu bir A-shih-te kabilesi vardır. 620'lerde tarih sahnesinde görülen adı geçen kabile II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşunda büyük katkı sağlamıştır. Ancak, Tonyukuk'tan sonra (725 dolayları) kendilerinden haber alınamamaktadır. Dolayısıyla A-shih-na boyu yönetici olarak tektir. Zaten kökenleriyle ilgili rivayette de karizmatik olarak anlatılmakta ve başkanlığı bu ailenin hakkıyla aldıklarına işaret edilmektedir³. İşte bu halde 542 yılında tarih sahnesinde kesin olarak görünen ve 545 yılında Çin'deki Batı Wei Devleti tarafından resmen tanınan Gök-Türkler, bağımsızlıklarını kazanabilecek güce ancak, Töles boylarını bağladıktan sonra kavuşabilmiştir. Çünkü, bundan önce doğudaki Hsien-pi asıllı Juan-juanlara vassal olarak bağlı yaşıyorlardı ve Altay dağlarının güney eteklerinden demir çıkarıyorlardı. Töleslerin Juan-juanlara saldırısını önleyen Gök-Türkler, onların 50 bin ailesini (bazı kaynaklarda 50 bin kişi veya 50 bin aile) bağladıktan sonra güçleri artmış; arkasından bağımsızlığa giden süreç başlamıştır.

¹ *Konuyla ilgili Çin kaynakları: Chou Shu 50, s. 907 vd.; Suci Shu 84, 1864; Pei Shih 99, s. 3285; T'ung Tien 197, 1067c; Ts'e-fu Yüan-kuei 958, 23a; T'ung Chih 636, 1c; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2687a; Hsin T'ang Shu 215A, s. 6028*'dur. Ayrıca bkz.: A. Taşığıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995 s. 9.

² *Hsin Wu-tai-shih*, 74, s. 913. Ayrıca bkz.: Taşığıl, *Gök-Türkler III*, Ankara 2004, s. 62.

³ *Chou Shu 50*, s. 909, 910.

Bu Töles ya da Töles Boyları Kimdir?

Kaynaklarda Tölesler için ilk cümle “Bütün boyların genel adı” şeklindedir.⁴ Biraz daha eskilere gidersek, Büyük Hun İmparatorluğu zamanındaki Ting-ling’lerin, onların sonrasında Kao-ch’e’ların (MS III. yy.) devamının Tölesler olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası Büyük Hun İmparatorluğu zamanında geniş Orta Asya bozkırlarında yaşayan boyların genel adı “Ting-ling” iken, bu ad Juan-juan-Tabgaç devirlerinde Kao-ch’e (Kanglı)’ya dönüşmüş, Gök-Türkler ortaya çıktığında ise Töles hâline gelmiştir. Aslında Tölesleri anlatan Swei Shu ve Pei Shih’daki bölümler bu konuda en aydınlatıcı bilgiye sahiptir. Buralarda Töleslerin durumu ve oynadıkları tarihî roller hakkında bilgi verilmiştir.⁵

Coğrafi dağılımlarına bakılarak Töles boyları beş farklı bölgede değerlendirilmiştir:

Birinci bölge olarak Tola Irmağı’nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P’u-ku (Bugu/Bugut), Tongra (T’ung-lo), Wei-ho, Bayırku (Pa-ye-ku), Fu-lo boylarının yaşadığı bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde birleşmişlerdi. Dolayısıyla sayıları kalabalık idi. Yine aynı bölgede Meng-ch’en, T’u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük boylar da vardı. Toplam yirmi bin yetmiş asker çıkarabiliyorlardı.

İkinci bölge olarak Hami’nin (İ-wu) batısı, Karaşar (Yen-ch’i) kuzeyi Akdağ (Pai-shan)’ın etekleri gösterilmektedir. Burada Ch’i-pi, P’u-lo-chihi İ-shih, Su-p’o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-ni-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı. Bunlar da yirmi bin iyi yetmiş askere sahiptiler. Bu boylardan bazıları meyve sebze yetiştiriciliği vb. işlerle uğraşıyordu. Dolayısıyla bu durum Türklerin tarıma başlaması konusunda bize bilgiler vermek suretiyle yeni ufuk açmaktadır.⁶

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t’uo), Shih-p’an, Ta-ch’i diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge Semerkand’ın daha doğrusu Maveraünnehrin kuzeyi Sır Derya ve onun bir kolu olan Arıs (A-te) Irmağı civarında idi. Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts’o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunların da otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci grup Töles Boyları kütlesi Hazar denizi (Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts’u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles saymak doğru olmasa gerektir. Çünkü buralarda bazı Oğur boyları yaşıyordu⁷.

⁴ Swei Shu 84; Pei Shih 99’daki müstakil Töles bölümlerindeki ilk cümleler böyle başlamaktadır.

⁵ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 41-48.

⁶ A. Taşağıl, “552-627 yılları arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul 1992, s. 33 vd.

⁷ K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. Günay Karaağaç, İstanbul 1999, s. 57 vd.

Altıncı grup Töles boyları Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda En-chü, A-lan, Pei-ju-Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle beraber (mesela İran asıllı Alanlar gibi) çoğunluğunun Sabar ve Hazarların temellerini oluşturan Türk boyları olduğu söylenebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz dağılım görüldüğü gibi doğudan batı yönüne doğru yapılmıştır. En doğu bölge olarak Tola ırmağının doğusu Kerulen civarına işaret edilirken, en batı uc Kafkasların kuzeyidir. Hatta Karadeniz'in kuzeyi de söz konusu edilebilir. Bu konuda Çinli tarihçilerin bilgisi yetmemiş olmalıdır. Güney Sibiry'a da yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere Kurikan, Tu-po, To-lan-ko vesair boylardan bahsedilmemiş olması ilginçtir. Burada da kaynak eksikliğinin yanında Sibirya'nın her zaman farklı bölge olarak değerlendirildiğini göz önüne almak gerekir.

551'den önce Gök-Türklere bağlanan Töles boyları hakkında daha sonra malûmat yoktur. Ancak 603 yılında Batı Gök-Türk Devleti'nin kaganı Tardu'nun yenilip ortadan çekilmesi üzerine Töles boylarının dağıldığı kaydı vardır⁸.

Bundan sonra Batı Gök-Türk Kaganı Ch'u-lo'nun ağır vergilerle onların ellerinden mallarını topladığını, özellikle Sir Tarduşların isyan edeceğinden çekindiği için onların yüzden fazla reisini öldürttüğü bilinmektedir. Onun uyguladığı baskılara ve koyduğu fazla vergilere dayanamayan Ch'i-pi boyu ayaklanarak Ch'u-lo'yu ağır bir bozguna uğrattılar. Bunlara Sir Tarduşlar da katıldı. Böylece ani gelişen olaylar neticesinde bağımsızlığını kazanan Ch'i-pi'ler ve Sir Tarduşlar bu durumu uzun süre devam ettiremediler. She-kuei liderliğinde toparlanan Batı Gök-Türk devletine bağlandılar. Doğu daki Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye bağlanmıştı. 621'den sonra ise batıdakilerin hepsi tamamen T'ung Yabgu'ya itaat etmişlerdi.⁹

627 yılı Doğu Gök-Türk Devleti'nde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte söz konusu devletin idaresi zayıfladığı için Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar gibi boylar başta olmak üzere baş kaldırdılar. Bundan sonra bilinen tarihte "Töles boyları" kavramı kullanılmadı. Yukarıda adını saydığımız boylar aynı isimlerle ya da değişik adlarla müstakil anılmaya başladı. Töles adı ise Baykal Gölünün batısında yaşayan sadece küçük bir boyun adı olarak Moğollar zamanına kadar (Tooles),¹⁰ hatta Kırgızların arasında "Döölös Kabilesi" adıyla ve Güney Sibiry'a da günümüze kadar yaşadı.¹¹

⁸ Swei Shu 84, s. 1876; Pei Shih 99, s. 3300.

⁹ Hsin T'ang Shu 217B, s. 6134.

¹⁰ A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1986, s. 139,160.

¹¹ Olcabay Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003, s. 63.

Sir Tarduşlar, 7. asrın ilk yarısında Töles Boylarının gerçekten en kuvvetlisi olarak ömür sürdüler ve çok önemli tarihi roller oynadılar.¹² Aslında Töles bölümündeki coğrafi dağılımda Altayların güneyinde 10 bin asker çıkarabilecek kadar güçlü oldukları vurgulanan Sir Tarduşlar, daha sonra sayılarını artırmışlar 70 bin çadırılık ahali hâline gelmişlerdir. Doğu Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine biz onları birden bire söz konusu devletin doğu kanadının (Dokuz Oğuzların) lideri olarak görüyoruz.

628'den sonra bağımsız tam bağımsız hareket etmeye çalışan Sir Tarduşlar, daha 603'te haksız yere vergiler toplayan ve birkaç yüz önde gelen reisini idam eden Batı Gök-Türk devleti kaganı Ch'u-lo'yu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu yılda yani 628'de T'ung Yabgu Kagan idaresindeki Batı Gök-Türk Devleti karışıklığa sürüklenince, liderleri İ-nan (603'te zafer kazanan reisleri İ-shih-po'nun torunu) 70 bin çadırılık halk kütlesiyle Doğu Gök-Türk hükümdarı İl Kagan (Chie-li/Hsie-li)'a bağlılığını bildirdi. Fakat, çok geçmeden bu devlet de karışıklığa düştü. Ortaya çıkan siyasi boşluğu Sir Tarduşlar lider olarak doldurdu. Aslında önce bütün Dokuz Oğuz boyları İ-nan'a hükümdar olması için ısrar etmişlerdi. Bunlara Doğu Gök-Türk devletine karşı siyasi avantaj elde etmek isteyen Çin'deki T'ang hanedanı da katılınca Sir Tarduşlar kendi kaganlıklarını isyan ettiler. Onların bağımsızlığı 641 yılına kadar sürdü. 630 yılında Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması üzerine Çin'e giden Türklerin geri gönderilmesi faaliyetleri esnasında Sir Tarduşlar hem Gök-Türklerle hem de Çinlilerle savaştılar. Önceleri savaş meydanlarında gayet başarılı olan Sir Tarduşların gücü hükümdarlarının ölümü üzerine sarsıldı. İki oğlu kendi aralarında anlaşamayınca Çin ordularına mağlup oldular. 646 yılında tamamen dağılarak tarih sahnesinden çekildiler.

Bugu, Tongra, Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, A-tie (Ediz), Ch'i-pi, Basmıl, Kurikan, Kırgız, Hun, Karluklar, Uygurlar, 646, 647 ve 648'li yıllarda Çin'deki T'ang hanedanı imparatorluğu ile temas kurdular. Kendilerine Çin unvanları verilip her birine askerî valilik unvanları sunuldu. Bundan sonra Orta Asya'da Çin hâkimiyeti ağır bir şekilde kendini gösterdi.

Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde, 635 yılını takip eden yıllarda çeşitli siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk Hanedanı'ndan geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde beş boya, "Beş Tuo-lu", diğer beşine ise "Nu-shih-pi" adları verilmişti. Beş Tuo-lu Çorluklar hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (Suei-ye)'nin

¹² B. Ögel, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükselişi", *Bellekten*, 75, 1955, s. 337; M. Mori, On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'ie-le Tribes, *Acta Asiatica*, 9, 1966, s. 32-40; A. Taşagıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999, s. 32-39 .

doğusunda oturmaya başlamışlardı. Sağ grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On boy/kabile) adıyla anıldılar. Bu beş Tuo-lu boyu arasında "Türgiş" adı anılmaktadır ki, bu isim daha sonra bütün On Ok Boylarının adı olarak genelleşmiştir.¹³

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında idiler. Burası onların ilk yurdu olamayabilir. Ancak, bu kayıt 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.¹⁴

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük bir boy hareketi oldu. O sırada Batı Gök-Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök-Türk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tabi oldular. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.¹⁵

Karluklar, Töles boyları listesinde gösterilmezler. Gök-Türk hanedanına yakın bir kabile oldukları vurgulanmıştır.

Karluklar da 627'de bağlı oldukları Batı Gök-Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Hatta parlak bir dönemini yaşayan Batı Gök-Türk Devleti'nin sarsılıp yıkılmasına sebep oldular denilebilir.

"Dokuz Oğuz" kavramı 626 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles Boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök-Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda yazılış şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyordu: P'u-ku, Hun, Bayırku, Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).¹⁶

679 yılında Çin hâkimiyetine karşı başlayan Gök-Türk bağımsızlık hareketini Dokuz Oğuz boyları ile çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun yazıtlarında sık sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök-Türk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir.

Genel olarak bakıldığında Gök-Türk hâkimiyeti boyunca Töles, Sir Tarduş, Türgiş, Karluk, Kırgız, Dokuz Oğuz, Oğuz adı altında öne çıkan boy veya

¹³ Chiou T'ang Shu 194B, 5182vd.; Hsin T'ang Shu 215B, 6058 vd.

¹⁴ Hsin T'ang Shu 217B, s. 6143; H. Salman, VII. ve X. Asırlar arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15 Aralık 1981, s. 170.

¹⁵ Wen-hsien T'ung-k'ao, 2725b; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kieou Occidentaux*, Paris 1941, s. 33,62 .

¹⁶ J. Hamilton, Toquz Oguz et On Ouighur, *Journal Asiatique*, CCL,1 1962, s. 23-63; Masao Mori, aynı makale, 32-40; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 41-47.

grupları tarih sahnesinde yer almışlardır. Hepsi de Türk tarihinde etkili roller oynamışlardır. Ancak, Töles boyları kavramının 603 yılından sonra ortadan kalkması ile birlikte çok sayıda küçük boylar söz konusudur. Gelişen savaş, siyasi ilişki, sosyal olayların oluşturduğu şartlarda boyların devletin en önemli dayanağı olduğu açıkça görülmektedir. Zaten daha devletin kuruluş aşamasından önce kurucu Bumin, Töles boylarının 50 bin ailelik kısmını kendine bağladıktan sonra gücüne güvenerek, bağımsızlık yolunda önemli adımlar atmıştı. Devletin merkezî idaresinin çok güçlü olduğu anlarda önemli bir temel dayanak noktasını oluşturan boylar, siyasi çözümlerden anında etkilenmiş, istikrarsızlıkların daha da büyümesine yol açmıştır. Özellikle taht kavgaları, vergilerin artırılması, haksız yere çıkarılan savaşlar boyların isyanına yol açıyordu. Diğer taraftan boyların sıklıkla Çin entrikalarına uyarak huzursuzluk çıkardıklarını gözlemliyoruz. Bazı dönemlerde devletin yıkılmasına dahi yol açmışlardır. Bilindiği gibi Gök-Türk devleti Uygur, Basmıl ve Karluk boylarının ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır.

“Töles” adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k’un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinde geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling’lerde çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. MS. II. asırdan sonra onların yerini Kao-ch’e’lar (Kanglılar) aldı. Kao-ch’e’lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch’e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. “Töles” adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri sarsıntı geçiriyordu. Sarsıntı boylara da yansdı. Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök-Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634’ten sonra On Ok organizasyonu ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766’dan sonra ise Batı Oğuzları diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök-Türklerin ve Uygurların Devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar.¹⁷ Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere kuzey Afganistan’da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur Devleti’nin esas kütesini teşkil ettiler. 840’da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin’e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı devletine katıldılar.

¹⁷ İslam Öncesi devrede yaşayan Türk boylarının coğrafi dağılımı ve tarihi gelişimleri daha detaylı bilgi için bkz.: A. Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.

Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey Bölgesi'nde yaşıyorlardı. Bu durum 1700'lü yıllara kadar devam etti. Sonra bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e bir kısmı Turfan'a geldi.

